

Gönderim Tarihi: 13.10.2016

Kabul Tarihi: 15.12.2016

**KİNDÎ VE GAZÂLÎ'YE GÖRE HUDÛS DELİLİ VE BİLFİİL
SONSUZLUĞUN İMKÂNSIZLIĞI***
**The Kalam Cosmological Argument and the Impossibility of an Actual
Infinity According to Al-Kindî and Al-Ghazâlî**

Okan BAĞCI

Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
okan_bagci@hotmail.com

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Müslüman düşünürler tarafından geliştirilmiş olan Hudûs Delili felsefe tarihi boyunca kozmolojik delillerin en önemli formlarından birisi olmuştur. Delil ilk olarak Müslüman kelâmcılar tarafından kullanılmış ve bu yüzden onların adıyla anılmaktadır. Kindî ve Gazâlî, hiç şüphe yok ki, bu delile önemli katkısı olan isimler arasındadır. Bu delil formundaki meselelerden birisi bilfiil bir sonsuzluğun imkânının reddedilmesidir ve bu çalışma Kindî ve Gazâlî'nin bu konuyu nasıl ele aldıklarını incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kindî, Gazâlî, Hudûs Delili, Sonsuzluk

Abstract

The Kalam Cosmological Argument, introduced by Muslim thinkers, has been one of the most important forms of cosmological arguments throughout the history of philosophy. It was first used by Muslim theologians (mutekellimun) and, therefore, named after them. Al-Kindî and Al-Ghazâlî are undoubtedly among those whose contribution to this argument is of great importance. One matter in the form of this argument is the rejection of the possibility of an actual infinity, and this study aims to analyse how Al-Kindî and Al-Ghazâlî handles this matter.

Keywords: Al-Kindî, Al-Ghazâlî, Kalam Cosmological Argument, Infinity

Giriş

Kozmolojik deliller genel anlamda evrenin varlığından yola çıkarak Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalışırlar. İslâm filozofları ve kelâmcılar kozmolojik delilleri sıkça kullanmış ve delillerini hareket, fail sebep, inayet ve ihtira gibi farklı şekillerde ifade etmiş olsalar da (Taylan, 2013); delilin imkân ve hudûs şekilleri bu düşünürlerle o kadar özdeşleşmiştir ki, özellikle hudûs delili "kelâm delili" olarak anılmaya başlanmıştır (Aydın, 2012: 44).

* Bu makale, Prof. Dr. Ruhattin Yazoğlu yönetiminde hazırlanmış olan *Felsefi Düşüncede Kozmolojik Deliller Açısından Tanrı-Zaman İlişkisi* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Kelâmcıların, kozmolojik delillerin hudûs formunu tercih etmeleri, onların evrenin ezeli olduğu fikrini tamamen reddetmeleri ve yaratılmışlık prensibini benimsemiş olmalarının doğal bir sonucudur (Kılavuz, 2009: 247).

Sonsuz bir zamansal sebepler zincirine karşı çıkan felsefi itirazlar üzerine inşa edilmiş olan kozmolojik deliller tipik olarak şu şekilde ifade edilir:

1. Her hâdisin (sonradan var olan şeyin) bir sebebi vardır.
2. Evren hâdistir.
3. O halde, evrenin var olmasının bir sebebi vardır.

Burada 2. öncülün felsefi delili geçmişteki olayların sonsuz bir dizi olmasının imkânsızlığı üzerine kurulmuştur. Bunu biraz açmak gerekirse, bugünden başlayarak geleceğe doğru ilerleyen sonsuz bir olaylar dizisinden söz edildiğinde, aslında potansiyel bir sonsuzluk anlatılmış olur. Yani, gelecekteki herhangi bir noktada durup geçmişe bakıldığında aslında sonlu bir dizi söz konusu olur. Oysa aynı sonsuz olaylar dizisi senaryosu geçmişe uyarlandığında ortaya potansiyel bir sonsuzluk değil, gerçek bir sonsuzluk konulmuş olur. İddia odur ki, bir olaylar dizisi potansiyel olarak sonsuz olabilir, ancak gerçek anlamda sonsuz olması mümkün değildir. Bu yüzden evren ezeli olamaz (Rowe, 2005: 104).

Craig gerçek sonsuzluğun mümkün olmadığını göstermek için David Hilbert'e ait olan meşhur Hilbert'in oteli örneğini kullanmaktadır:

Bir oteliniz olduğunu hayal edin. Gecenin bir vakti otelinize bir misafir gelir ve bir oda ister. Ne var ki, otelde hiç boş oda yoktur. Bu durumda yapılacak tek şey gelen misafiri geri çevirmek olacaktır. Oysa Hilbert'in otelinde durum farklıdır. Bu otelde de tüm odalar doludur ancak sizin otelinizden farklı olarak sonsuz sayıda oda vardır.

Sonsuz sayıda dolu oda aynı zamanda sonsuz sayıda misafirin otelde konaklamakta olduğu anlamına gelir. Yani aslında ilk bahsedilen oteldeki gibi tüm odaları dolu bir otel söz konusu olmasına rağmen bu otelde bir çözüm üretmek mümkün olabilir. Şöyle ki, 1. odadaki misafir 2. odaya, 2. odadaki misafir ise 3. odaya nakledilebilir. Sonsuz sayıda odaya sahip bu otelde böylelikle her misafir bir sonraki odaya nakledilir ve sonuç olarak elde edilen boş odaya da yeni gelen misafir yerleştirilebilir. Peki, bu durumda zaten sonsuz olan misafir sayısı bir artmış olmuyor mu? Bu son misafir yerleştirilmeden önce sonsuz olan misafir sayısı artık sonsuz artı bir mi olmuştur? Yoksa sonsuz sayıdaki odaların sonuncusunda konaklayan

misafir otelden mi atılmıştır? “Sonsuz sayıdaki odaların sonuncusu” ifadesinin apayrı bir paradoks olduğunu anlatmaya herhalde lüzum yoktur (Craig ve Sinclair, 2009: 108-110).

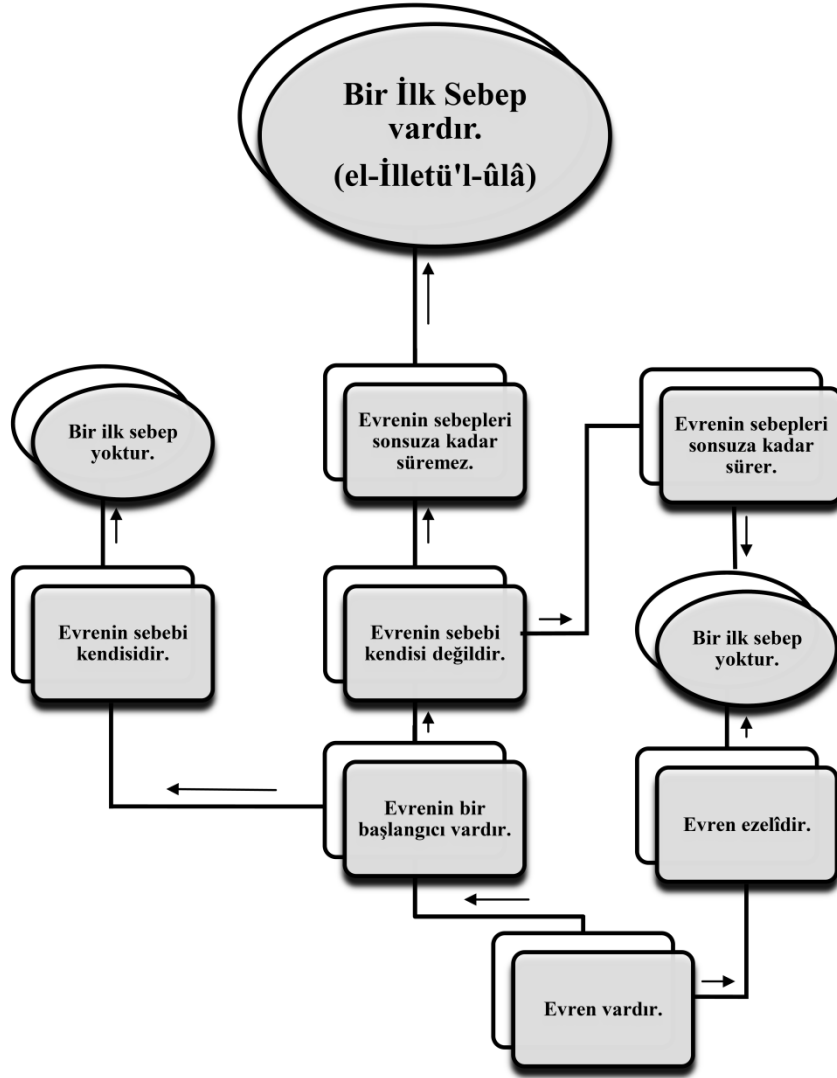
Buradaki işlemi tersinden de yapmak mümkündür. Oteldeki misafirlerden birinin ayrıldığını varsayalım. Sonsuz sayıdaki misafirlerden birisi otelden çıkınca acaba geriye kaç misafir kalır? Cevap açık, yine sonsuz sayıda misafir kalır. Peki, oteldeki tek numaralı odalardaki misafirlerin tamamı otelden ayrılırsa toplamda kaç misafir otelden ayrılmış olur? Elbette ki sonsuz sayıda. Geriye kaç misafir kalmış olur? Yine sonsuz sayıda. Ya 1. odadaki hariç, tüm misafirler otelden ayrılırsa? Sonsuz sayıda misafir otelden ayrılmış olur, ancak bu kez otelde tek misafir kalır. Son olarak, oteldeki misafirlerin tamamının ayrıldığını farz edelim. Bu defa otelden sonsuz sayıda misafir ayrılmış olacak ve otelde hiç misafir kalmayacak.

Durumu toparlamak gerekirse, sonsuz sayıda odaya sahip ve tüm odaları dolu olan bir otelden sonsuz sayıda misafir ayrılacak olursa geriye kaç misafirin kalacağı tam bir muammadır. Belki hiç, belki bir, belki de sonsuz sayıda misafir.

Bu örneklerden, aslında sonsuzluğun kavramsal veya potansiyel olarak var olabileceği, gerçek veya olgusal bir sonsuzluğun var olmasının imkânsızlığı açıkça anlaşılmaktadır. Böylece kozmolojik delillerin en önemli dayanaklarından birisi olan sonsuz bir sebepler zincirinin imkânsızlığı da felsefi olarak savunulmuş oluyor. Hudûs delili ve bilfiil sonsuzluğun imkânsızlığına değindiğimize göre konumuza Kindî'nin düşüncelerine yer vererek devam edebiliriz.

Kindî'ye Göre Hudus Delili ve Bilfiil Sonsuzluğun İmkânsızlığı

Evrensel olarak İslâm dünyasının ilk gerçek filozofu olarak tanınan Kindî (801-873), Tanrı'nın varlığını kanıtlarken işe evrenin ezeli olmadığı fikri ile koyulur (Craig, 2001: 61). Bu düşüncesini temellendirdikten sonra ezeli olmayan, yani bir başlangıcı olan evrenin sebebinin kendisi olamayacağını ileri sürer. Daha sonra ise, hemen hemen tüm kozmolojik delillerde rastladığımız evrenin kendisi dışındaki sebeplerin sonsuza kadar sürdürülemeyeceği fikrinden hareketle bir İlk Sebep fikrine ulaşır ve bu İlk Sebebi “el-İlletü'l-ûlâ” olarak adlandırır (Kindî 2014a: 178). Kindî'nin kozmolojik delili için hazırladığımız şemayı paylaşarak konumuza devam edelim.

Şema 1 Kindî'ye Göre Hudûs Delil

Kindî'nin kozmolojik delil kurgusunda üç nokta önem arz etmektedir:

1. (Bilfiil bir sonsuzluğun ve dolayısıyla) evrenin ezeli olmasının imkânsızlığı.
2. Bir varlığın kendi varlığının sebebi olmasının imkânsızlığı.

3. (Bilfiil bir sonsuzluğun ve dolayısıyla) sonsuz bir sebepler zincirinin imkânsızlığı (Kindî, 2014b).

O halde, Kindî'nin savunduğu delilin tahliline şu soruyla başlamak gerekir: Evren ezeli midir, yoksa bir başlangıcı mı vardır?

Evrenin ezeli olamayacağını savunan Kindî, bu düşüncesini temellendirebilmek adına öncelikle apaçık gerçekler olarak telakki ettiği aşağıdaki önermeleri sıralayarak işe koyulur:

- a. Miktarca biri diğerinden büyük olmayan her cisim birbirine eşittir.
- b. Eşitlik, cismin sınırları arasındaki boyutların bilfiil ve bilkuvve eşit olmasıdır.
- c. Sonlu olan bir şey sonsuz olamaz.
- d. Eşit olan her cisimden birinin miktarı artırılınca hem önceki durumundan hem de öteki eşitlerinden daha büyük olur.
- e. Miktarları sonlu olan her iki cisim birleştirilince bu birleşim de sonlu olur. Miktarı ve konumu olan her cisim için bu bir zorunluluktur.
- f. Aynı cinsten olan iki şeyin küçüğü, büyüğünü veya onun bir kısmını oluşturur (Kindî, 2014b: 136-137).

Kindî bu önermeler ışığında bilfiil bir sonsuzluğun imkânsızlığını bir örnekle açıklamaya çalışır. Verdiği örnekte sonsuz olduğu var sayılan bir cismin bir parçasının ayrılması ve daha sonra ayrılmış olan kısmın tekrar aynı cisme eklenmesini konu eder (Kindî, 2014b: 137).

Bu durumda, öncelikle şu noktaya işaret edilmelidir: Söz konusu ayırma eylemi sonucunda cismin geride kalanı ya sonlu ya da sonsuz olur. Kalan kısmın sonlu olduğu farz edilecek olursa, ayrılan kısım tekrar kalan kısma eklendiğinde ortaya sonlu bir cisim çıkacaktır (e). Yani başlangıçta sonsuz olan cisim, kendisinden bir parça ayrılıp daha sonra tekrar ilave edilince sonlu hale gelecektir. Bu iddia (c) önermesi gereğince çelişiktir (Kindî, 2014b: 137).

İkinci ihtimale göre kalan kısım sonsuz olacaktır. Ayrılan kısım tekrar eklendiğinde yine sonsuz bir cisim olacaktır. Bu yeni sonsuz cisme ayrılan parça iade edildiğinde yine sonsuz bir cisim ortaya çıkacaktır. Böylece hem bir parçasından yoksunken, hem de bütün iken sonsuz bir cisimden söz etmiş oluyoruz. O halde akla gelen ilk senaryo, bu cismin iki sonsuz halinin birbirine eşit olması gerektiğidir (a). Oysa bu önerme (d) önermesi gereği çelişiktir. Ayrıca bir eşitlikten söz edilmesi durumunda (b) önermesindeki tanım gereği bu iki cisim sonlu olmalıdır ki bu bizi “sonsuz olan sonludur” şeklindeki bir çelişkiye sürükleyecektir (Kindî, 2014b: 137).

Son olarak yukarıda bahsedilen çıkarma ve tekrar ekleme işleminden

sonra elde edilen yeni sonsuz cismin ilk halinden büyük olduğu da iddia edilemez. Zira (f) önermesi uyarınca, cisimden ayrılan daha küçük parça o cismin bir kısmını oluşturur ve bir cisimden ayrılan ve o cisme ait olan bir parça miktarı değişmeksizin tekrar aynı cisme eklenmekle o cisimde bir artış meydana gelemez (Kindî, 2014b: 137-138).

Kindî kısaca açıklamaya çalıştığımız bu örnekle herhangi bir niceliğin, dolayısıyla evrenin, bilfiil sonsuz olamayacağı sonucuna ulaşmış oluyor (Kindî, 2014b: 138). Böylece evrenin bir başlangıcı olduğu ve bu yüzden bir sebebe muhtaç olduğunu kanıtlamakla beraber, bir ilk sebebe ulaşmadan önce açıklığa kavuşturulması gereken bir nokta daha var: Evrenin sebebi kendisi olabilir mi, yoksa kendisinden başka bir sebebin varlığı zorunlu mudur?

Kindî, “Bir varlığın kendisi kendi varlığının sebebi olabilir mi?” şeklinde sorulabilecek bu soruyu ele alırken “Bir varlığın kendisi” deyiminin şu ihtimallerin dışında olmadığını ifade ediyor:

- a. Varlık vardır, var olan yoktur.
- b. Varlık yoktur, var olan vardır.
- c. Varlık yoktur, var olan da yoktur.
- d. Varlık vardır, var olan da vardır (Kindî, 2014b: 144).

Bu önermeler değerlendirildiğinde, (a), (b) ve (c) önermelerinde bir sebepten söz etmek yersiz görünüyor. Çünkü varlığın var olanın sebebi olup olmadığını tartışmak bunlardan herhangi birinin yokluğunda anlamsız olacaktır. Biraz açmak gerekirse, bu üç önerme dâhilinde bir şeyin kendi varlığının sebebi olduğunu ileri sürmek şu anlama gelir:

- a. Bir varlık vardır ve aslında gerçekleşmemiş olan kendi var oluşunun sebebidir.
- b. Aslında olmayan bir varlık kendi var oluşunun sebebidir.
- c. Aslında olmayan bir varlık aslında gerçekleşmemiş olan kendi var oluşunun sebebidir (Kindî, 2014b: 144-145).

Bu önermelerdeki çelişki ayan beyan ortada olduğuna göre geriye (d) önermesi kalmış oluyor. Her ne kadar bu son önerme diğerlerine göre daha tutarlı görünse de durum hiç de öyle değildir. Bir varlığın kendi var oluşunun sebebi olduğu kabul edilecek olursa, o şeyin varlığının var oluşundan önce gelmesi gerekir. Bir başka ifadeyle bu, zaten var olan bir şeyin sonradan kendi varlığına sebep olması anlamına gelir ki bu imkânsızdır.

O halde, Kindî'nin bu önermelerden hareketle bir varlığın sebebinin

kendisi olamayacağını kanıtladığı söylenebilir. Peki, bu durum bizi bir ilk sebebe götürür mü? Henüz değil. Çünkü bir varlığın var olabilmek için kendisi dışında bir sebebe ihtiyaç duyduğunu göstermenin yanı sıra, bu sebep veya sebeplerin sonsuza kadar uzayıp gidemeyeceğini de delillendirmek gerekir.

Daha önce Kindî'nin bilfiil bir sonsuzluğun imkânsızlığını nasıl temellendirdiğine değinmiştik. Aynı noktadan hareketle, bu imkânsızlığın bir sebepler zinciri için de geçerli olacağını ve dolayısıyla evrenin sebeplerinin sonsuza kadar sürüp gidemeyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Böylece, evrenin kendi varlıkları da başka sebeplere bağlı olan sebeplerin ötesinde, sebepsiz bir sebebe, yani bir "İlk Sebep"e (Kindî'nin deyimiyle el-İlletü'l-ûlâ) zorunlu olarak ihtiyaç duyduğu açıktır. Şimdi yapılması gereken Kindî'nin İlk Sebep'e ilişkin düşüncelerini özetleyip, ardından da konumuz gereği meseleyi Gazâlî açısından ele almak olmalıdır.

Şu ana kadar ezeli olmayan sonlu bir varlık olan evren ile bu evrenin ilk sebebi olan ezeli bir varlık fikrine ulaşılmış oldu. Kindî bu ezeli varlığı şöyle tarif ediyor:

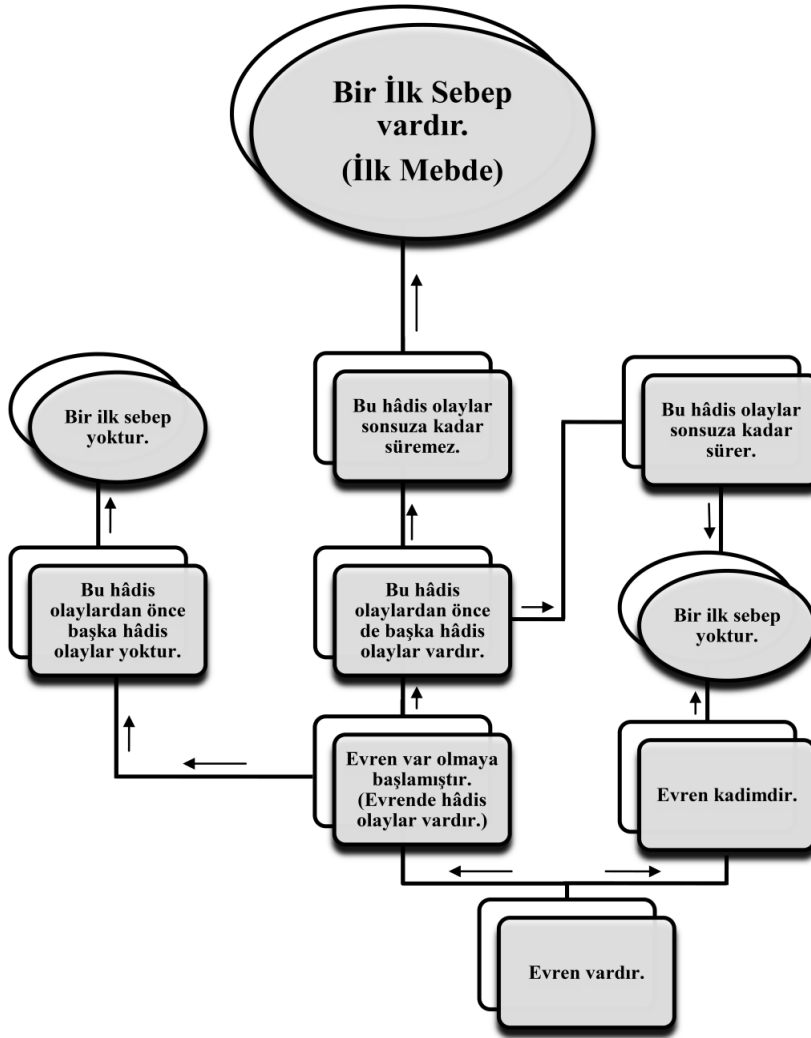
"Ezeli öyle bir varlıktır ki, O'nun hakkında mutlak olarak yokluk söz konusu değildir. Ezeli'nin varlığının öncesi yoktur ve varlığını sürdürmesi başkasına bağlı değildir. O, sebepsiz varlıktır. Ezeli olan için konu (madde), yüklem (sûret), etkin (fâ'il) ve gâye sebep yoktur." (Kindî, 2014b: 135)

Bu tariften hareketle Kindî'nin Ezeli ile ilgili düşüncelerini incelemeye başlamadan önce bir noktaya dikkat çekmemiz gerekiyor: Kindî "Ezeli" diyerek İlk Sebep'i (el-İlletü'l-ûlâ) kast ediyor. Dolayısıyla, Kindî'nin "Ezeli" demekle "Tanrı"dan bahsettiğini söyleyebiliriz.

Ezeli'nin cinsi olmadığını, dolayısıyla da kendisinin bir tür olmadığını ifade eden Kindî (Kindî, 2014b: 136), böylece türe ait olan "konu" ve "yüklem" gibi kavramların Ezeli'ye atfen kullanılmayacağını iddia eder. Ona göre, Ezeli'de herhangi bir değişiklik veya dönüşümün meydana gelmesi mümkün değildir. Çünkü değişen bir varlık ancak kendisi ile aynı cins altında bulunan en yakın zıddını meydana getirir (Kindî, 2014b: 136). Örneğin, sıcaklık soğukluğa, uzunluk ise kısalığa dönüşebilir. Ezeli'nin cinsi olmadığına göre O'nun değişiklik veya bozulmaya maruz kalması düşünülemez.

Benzer şekilde, yetkinlikten eksikliğe veya eksiklikten yetkinliğe bir geçiş olan dönüşüm de Ezeli için söz konusu edilemez (Kindî, 2014b: 136). Çünkü O, kendisinden daha yetkini düşünülemezdir.

Kindî'nin, hudûs delilini kullanarak ulaştığı İlk Sebep için en çok kullandığı ifade “Gerçek Bir”dir. O, daha çok tenzihî bir dil kullanarak tarif ettiği Gerçek Bir’i şöyle ifade eder: “*Gerçek Bir, ilk olan, yaratan ve varlığa süreklilik verendir.*” (Kindî, 2014b: 177) Böylelikle Kindî, felsefî bir kanıtlama anlamında “Ezelî” veya “İlk Sebep” olarak zikrettiği Tanrı'nın zatından söz ederken bir terim değişikliğine gitmiş gibi görünüyor.

Şema 2 Gazâlî'ye Göre Hudûs Delili

Gazâlî'ye Göre Hudûs Delili ve Bilfiil Sonsuzluğun İmkânsızlığı

Ölümünün üzerinden yaklaşık 900 yıl geçmiş olmasına rağmen düşünce dünyamızdaki etkisinde bir eksilme olmayan Gazâlî (1058-1111) (Orman, 1986: 9) de kozmolojik delilini oluştururken Kindî gibi sonsuz bir niceliğin varlığını kabul etmez (Craig, 2001: 104). Şimdi, Gazâlî'nin kozmolojik delilini kısaca ele alalım.

İmkân delilini eleştirirken, mümkün ve zorunlu varlık kavramlarının anlaşılmasının zor olduğunu söyleyen Gazâlî, bunun yerine akıl için apaçık bir gerçek olduğunu savunduğu hâdis kavramını temel alarak hudûs delilini savunmaktadır (Gazâlî, 1981: 78).

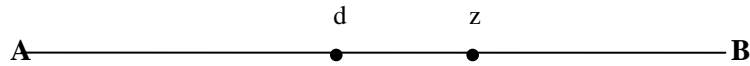
Gazâlî, öncelikle varlığı, sebep ve sebepli (musebbeb) olarak iki kısma ayırıyor (Gazâlî, 1997: 147). Böylece her bir sebepli varlığın, var olmak için bir sebebe ihtiyaç duyduğunu ifade eden Gazâlî, söz konusu bu sebeplerin de sebepli olması durumunda başka nedenlere ihtiyaç duyacağını savunmaktadır. Gazâlî şöyle diyor:

“Âlem (in içindeki) mevcûdâtın, ya bir illeti vardır veya bir illeti yoktur. Eğer bir illeti var ise, bu illetin de bir başka illeti var mıdır, yok mudur? Keza o illetin illeti konusundaki söz de böyledir. Bu (ta'lîl=illet gösterme), ya sonsuza kadar sıralanıp gidecektir -ki bu muhaldir- veya bir noktada son bulacaktır. İşte bu (son bulan nokta), varlığı için bir illet bulunmayan bir illettir ki biz ona 'İlk Mebde' adını veriyoruz.” (Gazâlî 1981: 75-76)

Böylece âlemdaki varlıkların ve dolayısıyla âlemin hâdis olduğunu ve varlık bulmak için bir sebebe ihtiyaç duyduğunu savunan Gazâlî, hudûs delilini şekillendirirken birinci öncül olarak bu düşüncesine yer vermiş oluyor.

Bu delildeki ikinci önemli husus ise, Gazâlî'nin sonsuzluğu muhal bulmasıdır. Yani, bir sebepler zincirinin sonsuza kadar sürüp gitmesinin imkânsız olduğunu savunuyor olmasıdır. Gazâlî, sonsuzluğun imkânsızlığı ile ilgili olarak şu örneği kullanmaktadır:

“Sonsuz bir çizgi mümkün ise, bu çizginin (AB) doğrusu olduğunu ve B yönünde sonsuza doğru uzadığını varsayalım.

A-B doğrusu üzerinde (d-z) noktaları koyalım: şayet d'den B'ye kadarki mesafe sonlu ise, z'den B'ye kadarki mesafe de sonludur. Eğer d-B

arasındaki mesafe sonsuz olsaydı; biz zihnimize d-B'yi, z-B'ye tatbik ederdik. Bu durumda; ya ikisi B yönünde aralarında bir çelişki olmaksızın birlikte uzardı; bu imkânsızdır, çünkü az olan, çok olana eşitlenmiş olurdu, zira (z-B), (d-B)'den daha kısadır. Ya da; (d-B)'den (z-B) kadar bırakıp, (d-B)'nin (z-B)'den fazla olan kısmını keserek geriye kalan (d-B) devam ederdi ve (z-B) çizgisi B yönünde kesilen yerde son bulurdu. Bu durumda da (d-B) ancak sonlu olan (d-D) kadar z-B'den fazla olurdu.

Bir sonlu nesneye eklenen sonlu, sonlu olduğundan; (z-B) de zorunlu olarak sonludur.” (Gazâlî, 1997: 153-154)

Gazâlî özetle, hem (d-B) hem de (z-B)'nin sonsuz olması durumunda ya sonsuz bir çizgi diğer bir sonsuz çizgiye eşit olacağı için, “daha uzun olan daha kısa olana eşittir” gibi; ya da “sonsuz olan bir çizgi yine sonsuz olan bir diğer çizgiden daha uzundur” gibi çelişkili sonuçlar ortaya çıkacağını, dolayısıyla bilfiil bir sonsuzluğun muhal olduğunu savunur. Bu düşüncesini hudûs deliline uygulayınca da ortaya, hâdis varlıkların var olmasına sebep olan varlıkların başka sebeplere ihtiyaç duymasının ve bu sebepler zincirinin sonsuza kadar sürmesinin imkânsız olduğunu ifade eder. O halde bu sebepler zinciri, kendisi dışında bir sebebe ihtiyacı olmayan, yani kendi varlığının sebebi olan bir ilk sebepte sona ermelidir.

Sonuç

İncelemeye çalıştığımız hudûs delili açısından bilfiil sonsuzluğun imkânsızlığı, delilin etkili olabilmesi için zorunlu görünmektedir. Zira delilin öncüllerinden olan “evrenin bir başlangıcı vardır” önermesini doğrulamak zarurîdir. Günümüzde, evrenin bir başlangıcının olduğu düşüncesi termodinamiğin ikinci kanunu (entropi) ve Big Bang teorisi gibi bilimsel gelişmeler tarafından desteklenmektedir. Ancak, hem felsefi düşünce bilimsel gelişmelere mahkûm edilemeyeceği, hem de yaşadıkları dönemde henüz bu tür gelişmeler olmadığı için Kindî ve Gazâlî delillerini geçerli kılabilmek için bilfiil bir sonsuzluğun imkânını reddetmiş ve bunu ispatlamaya çalışmışlardır.

Ayrıca, söz konusu delilin bir diğer öncülü olan “sebepler zinciri sonsuza kadar geri gidemez” önermesinin de doğrulanabilmesi için bilfiil sonsuzluğun imkânsız olması gerekmektedir. Bu durumda ise bilfiil sonsuzluğun mümkün olduğu varsayıldığı anda hudûs delilinin tüm geçerliliğini yitireceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç olarak, verdikleri örneklerle de bilfiil bir sonsuzluğun imkânsız olduğunu ispatlamaya çalışan düşünürlerimiz bir yandan delillerini

güçlendirmiş, öte yandan ise “yaratılmış evren” inançlarına uygun bir sistem geliştirmişlerdir. Hatta Gazâlî bu konuda, evrenin ezeli olduğunu savunduklarını düşündüğü İbn Sînâ ve Fârâbî’yi tekfir edecek kadar net bir tavır takınmıştır.

Kaynaklar

- Aydın, M. (2012). Din felsefesi, İzmir.
- Craig, W. L. (2001). The cosmological argument from plato to Leibniz, London.
- Craig, W. L. & Sinclair, J. D. (2009), The Kalam cosmological argument, (Ed. Craig, W. L., Moreland, J. P.), Oxford.
- Gazâlî, (1997). Makâsîd’ul-felâsife (felsefenin temel ilkeleri) (çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara.
- Gazâlî, (1981). Tehâfüt el-felâsife (filozofların tutarsızlığı) (Çev. Bekir Karlığa), İstanbul.
- Kılavuz, U. M. (2009). Kelâmda kozmolojik delil, İstanbul.
- Kindî, (2014a). Tarifler üzerine, felsefî risâleler (Çev. ve Ed. Mahmut Kaya), İstanbul.
- Kindî, (2014b). İlk felsefe üzerine, felsefî risâleler (Çev. ve Ed. Mahmut Kaya), İstanbul.
- Orman, S. (1986). Gazâlî – hakikat araştırması, felsefe eleştirisi, etkisi, İstanbul.
- Rowe, W. L. (2005). Cosmological arguments, *The Blackwell Guide to the Philosophy of Religion* (Ed. William E. Mann), Cornwall.
- Taylan, N. (2013). İslâm düşüncesinde din felsefeleri, İstanbul.